

ЇЙ ПІДВЛАДНІ РОКИ І СТОЛІТТЯ...

(До 80-річчя С.С. Березанської)

15 травня 2004 р. виповнилося 80 років від дня народження видатної української вченої в галузі археології Софії Станіславівни Березанської, ім'я якої відоме в ученому світі далеко за межами України. Дійсно, вона унікальна дослідниця археології України в багатьох відношеннях. Жінка, яка має все і в сім'ї, і в найвищих досягненнях наукової діяльності, широке визнання, як незвичайна людина і фахівець стародавньої історії Європи, яка побувала майже в усіх сучасних розвинених країнах світу, влітку 2003 р. поїхала в експедицію у м. Нетишин Хмельницької обл., щоб закінчити розкопки курганів-зольників тшинської культури. Це унікальний випадок не тільки в археологічній науці України, а й, можливо, і в Європі: жінка у такому віці ще займається розкопками. Проте у цьому разі не треба вбачати щось надто незвичайне, бо Софія Станіславівна і на свій вигляд «не тягне» на зафіксований у паспорті вік, вона все така ж струнка жінка, повна енергії і творчих задумів, як і 50 років тому.

Народилася С.С. Березанська у м. Кам'янець-Подільському Хмельницької обл. – центрі історичного регіону України – Поділлі. Родина Софії Станіславівни була шляхетного походження, що мало своїми наслідками переслідування сім'ї в роки більшовицької влади. Батька Барановича Станіслава Вікентійовича, як колишнього царського офіцера,

ад'ютанта відомого героя Першої світової війни — генерала, командувача Південно-Західним фронтом російської армії О.О. Брусьлова, заарештували в 1932 р., а всю сім'ю (матір Лідію Миколаївну та брата) було вислано до Астрахані, де Софія і закінчила середню школу.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, сім'я евакуюється до Казахстану, де енергійна не по літах дівчинка освоює кермо трактора. Передана від батька жага до знань, вольовий характер стали тими чинниками, які примусили її без усякого дозволу влади приїхати до м. Кзил-Орди і вступити до Об'єднаного українського університету. Після визволення Києва і відновлення роботи Київського університету Софія пересувається до нього і закінчує історичний факультет у 1948 р. Курс, на якому навчалася Софія Станіславівна, був незвичайний за своїм складом і захопленням археологією. З нею вчилися такі більш-менш відомі археологи, як М.Ю. Брайчевський, А.Ю. Сміленко, О.Г. Шапошнікова, з Одеського археологічного музею А.О. Кравченко, В.І. Кузьменко, з Полтавського краєзнавчого музею — Н.Х. Пойльом. Таке захоплення археологією в післявоєнні роки, можливо, пояснюється тим, що тільки в цій історичній галузі в ті часи і можна було проявити своє особисте сприймання історії людства та історії України.

До певної міри важливу роль у її подальшому житті відіграло знайомство з Л.М. Славіним, який намовив її поїхати за визначеним ним же призначенням до Херсонського історико-археологічного музею, створеного ще до революції відомим археологом В.І. Гошкевичем. 11 травня 1948 р. вона була зарахована на посаду старшого наукового співробітника цього славетного музею з великими фондами старожитностей, зібраних зі всього Північного Причорномор'я. Утім відразу після війни, за спогадами С.С. Березанської, «музей являв собою абсолютний пустий будинок, в якому було звалено книги та експонати, відібрані у німців». Прийшлося усе розбирати та наводити музейний порядок. Невтомна праця співробітників музею, в їх числі і Софії Станіславівни, привела дуже скоро до відкриття першої післявоєнної експозиції цього музею. У Херсоні С.С. Березанська перебувала недовго, уже восени наступного, 1949, року вона була зарахована до аспірантури в Інститут археології АН УРСР у Києві. Їй вдавалося не тільки розбирати в Херсоні

експонати фондів, будувати нову експозицію, проводити екскурсії, а ще й організувати археологічний гурток, в якому навчався і майбутній археолог О.М. Щеглов.

Хоча С.С. Березанська в аспірантурі була закріплена за відділом скіфо-сарматської археології інституту, але академік П.П. Єфименко, що був тоді його директором, побачив в енергійній аспірантці яскраві можливості проводити дослідження в галузі первісної археології, якою займався і сам. Академік П.П. Єфименко був одним з великих учених і людиною з великої літери. Він не тільки зміг успішно керувати новою аспіранткою, а й надав їй матеріальну допомогу у вишешенні устрою сім'ї молодій дослідниці, батько і матір якої переїхали із Казахстану до Кисва. В Ірпені для батьків був куплений невеликий будинок. Надії П.П. Єфименка на молоді аспірантку повністю виправдалися, і в 1953 р. вона захищає кандидатську дисертацію «Пам'ятки передкіфського часу на Уманщині та їх історичне значення», присвячену загадковій білогрудівській культурі, яку вона вивчала не тільки за опублікованими даними, а й за своїми безпосередніми розкопками (Собківка). Після захисту С.С. Березанську зараховують до відділу первісної археології, в якому вона близько 40 років незмінно досліджувала пам'ятки доби бронзи України.

Учена сама вже визначала важливість першочергових досліджень археологічних пам'яток окремих регіонів України і їх культурно-хронологічне значення в загальному історичному процесі не тільки Східної, а й Центральної Європи. Так сталося у розвитку української археології, що вивчення доби бронзи до цього ґрунтувалося переважно на дослідженні пам'яток південної степової зони України, а північна частина залишалася «білою плямою». Останнє не давало змоги скласти загальні уявлення про всі етнокультурні процеси не тільки на території України, а й на теренах всієї Східної та Центральної Європи.

С.С. Березанська у другій половині ХХ ст. розпочала величезну програму польових досліджень археологічних пам'яток усіх періодів бронзової доби Північної України. Численні розкопки пам'яток середньодніпровської, ямної та інших культур раннього періоду бронзи в Середньому Подніпров'ї, на Десні і Сеймі, неспрешершені розкопки поселення Пустинка в долині Дніпра на території Чернігівської обл., розвідки нових пам'яток дали їй змогу скласти свої уявлення про культурні групи, їх хронологію, розвиток, господарство, ідеологічні уявлення, зв'язки стародавнього населення Північної України в добу бронзи, яка охоплювала майже все II тис. до н. е.

Свої перші, дещо загальні і водночас програмні погляди на археологічні пам'ятки України цього важливого періоду С.С. Березанська виклала в 1964 р. в окремій науково-

популярній книжці «Бронзовий вік на Україні», яка є унікальним зразком у загальному висвітленні цієї цікавої, але дуже складної епохи. Наукові результати своїх досліджень вчена також опублікувала в окремих академічних монографіях «Середній період бронзового века в Северной Украине» (1972), «Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре» (1974). У 1977 р. С.С. Березанська захищає докторську дисертацію «Північна Україна в добу бронзи (середина та друга половина II тис. до н. е.)», основні положення якої також були опубліковані в окремій монографії «Северная Украина в эпоху бронзы» (1982).

Головними науковими висновками досліджень археологічних пам'яток були відкриття шляхом розкопок поселень (Іскровщина) раніш відомої за могильниками середньодніпровської культури ранньої бронзи пам'яток тшинецько-комарівської спільності середньої бронзи, встановлення окремої групи пам'яток сосницького типу на Лівобережжі України в рамках тшинецької культурної області, розробка генеральної генетичної зміни культур бронзової доби від раннього до пізнього періодів доби бронзи у Північній Україні. Це було зроблено вперше, і дослідження С.С. Березанської стали фундаметальною основою взагалі для подальших розробок вивчення не тільки доби бронзи Північної України, а й величезних територій сусідніх країн (Польща, Білорусь, Росія).

Можливо, сенсаційним і зовсім новим для археології України й Польщі було встановлення поширення пам'яток тшинецької культури, відомих раніше на польській території, далеко на схід ... на території північної частини України, яка виявилася майже основним масивом цього культурно-археологічного явища. Для С.С. Березанської, як і взагалі для археологічної науки, виникла навіть потреба у створенні окремого терміна «східнотшинецька культура» для такого визначення. З досліджень ученої на терені України як складової частини Європи і постала «тшинецька культура», наповнена багатьма археологічними і тим більше інтерпретаційними загадками щодо її етнічного зіставлення. У відкриттій цій культурі в Україні і в цьому відношенні дістало знань і археологічних доказів до її зіставлення з масивом протослов'янських племен в Європі. Це було не тільки науковим вчинком, а й суттєвою громадянською позицією в ті часи.

Проте на цьому науковий подвиг дослідниці не закінчився. Вона «влізас» у заяжену для західних і дещо нову для радянських археологів проблему про так званий загальноєвропейський горизонт культур шнурової кераміки в Україні, до якого входили середньодніпровська культура та культури шнурової кераміки Західної України. Відомо, що культури шнурової кераміки Європи, поширені від Атлантики до Уралу, від Прибалтики до Карпат і Чорного моря, є основними

претендентами археологічних доказів існування та розселення племен індосвропейської сім'ї народів. Донині в цьому залишилося багато нез'ясованого, але саме виділення цієї проблеми С.С. Березанською назавжди є питанням програми досліджень для майбутніх археологів.

Як справжній дослідник минулого, а конкретно бронзової доби України, С.С. Березанська не змогла бути остороною від найглибших проблем її вивчення. Це їй належать найвизначніші за останнє півстоліття ХХ ст. польові й теоретичні відкриття. Загальновизнаним теоретиком у радянській археології був В.О. Городцов, схема якого в періодизації курганних культур Південно-Східної Європи, зокрема України, стала основною і визнаною всіма археологами світу. На порушення цієї схеми раніше навряд чи хто зміг би наважитися. Ніхто, крім С.С. Березанської. Це вона намовила спочатку свою колишню однокурсницю, а потім і співробітницю відділу в Інституті археології О.Г. Шапошникову написати рецензію в журнал «Советская археология» на книгу завідувача відділу Московського історичного музею Т.Б. Поповой «Племена катакомбної культури: Північне Причорномор'я у другому тисячолітті до нашої ери» (Москва, 1955).

Ця рецензія з особливою критикою інтерпретації археологічних матеріалів пізнього етапу катакомбної культури стала початком для відкриття особливої культури багатовапалкової кераміки, що не входила до загальної курганної схеми В.О. Городцова Східної Європи, але була одною з найяскравіших і загадкових культур середньої бронзи від Уралу до Дунаю, якій потім С.С. Березанська присвятила багато своїх статей, а ще більше досліджень і навіть кандидатських та докторських дисертацій — і вчені-археологи. Культура багатовапалкової кераміки, виділена С.С. Березанською, стала основною базою і для розуміння всього історично-археологічного процесу у Південно-Східній Європі. З неї почався розгляд справжнього значення і змісту катакомбної, зрубної культури, виділення окремої сабатинівської і наступної за нею білозерської культури пізньої бронзи Північного Причорномор'я.

Софія Станіславівна — це людина, яка хоче зрозуміти і всіх людей, і стародавні культури віків «до кінця», впевнитися в абсолютному розумінні всього оточуючого сьогодення і минулого світу. Звідси, можливо, майже повністю розкопане поселення Пустинка, але й постало питання про роль зрубної культури після відкриття й утвердження культури багатовапалкової кераміки, її наступниці сабатинівської культури. З утвердженням окремих багатовапалкової та сабатинівської культур в археології Східної Європи (пізній період бронзового віку до цього ґрунтувався на схематичних розробках О.А. Кривцової-Гракової) нагально постало питання про характе-

ристику культур цього періоду за даними 70—80-х років ХХ ст. С.С. Березанська створює колектив авторів (В.В. Отрошенко, М.М. Чердніченко, І.М. Шарафутдінова) і випускає у 1986 р. окрему книгу «Культуры эпохи бронзы Украины», в якій подано детальну характеристику та стан вивчення, переважно українськими археологами, багатовапалкової, зрубної, сабатинівської та білозерської культур. Після привезення до Києва Т.О. Шаповаловим яскравих матеріалів зі зрубного поселення Усово Озеро на Сіверському Дінці в Донецькій обл. С.С. Березанська вперто почала його повні розкопки. Потім вона видала в 1990 р. окрему монографію про це поселення металургів бронзового віку. Результатом було визначення ролі східної зрубної культури в бронзовому віці України («Усово Озеро. Поселення срубної культури на Северном Донце»).

Чорнобильську катастрофу ніколи не порівнювали з важливими явищами минулих епох і тим більше з катастрофічними періодами розвитку археологічних культур. Для С.С. Березанської 1986 р. виявився досить критичним для здоров'я — хвороба тяжкого вірусного невриту з болем, коли важко рухатись і ходити. І все ж перемогло незвичайне відкриття у Вінницькій обл. особливого й багатого Гордіївського могильника пізньої бронзи. Дослідниця майже повністю його розкопала і в 1998 р. у Німеччині разом з В.І. Ключко видала про нього окрему книгу («Das Graberfeld von Hordeevka»).

Що ж це за унікальна людина і дослідниця С.С. Березанська? В українській і європейській археологічній науці — це і визначення місця пам'яток мар'янівського типу, середньодніпровської культури в загальноєвропейському горизонті шнурових культур, це абсолютна зміна курганної схеми культур бронзового віку степів Східної Європи В.О. Городцова, утвердження культури багатовапалкової кераміки, розробка детальної культурно-хронологічної періодизації культур бронзової доби Північної України й Польщі, відкриття східноприп'ятського простору в Україні, визначення ролі, хронології і співвідношення комарівської, андронівської, зрубної й сабатинівської культур, білогрудівської і білозерської культур, лебедівської й бондарихінської культур. Утім це майже повний перелік культур бронзової доби України, і неарма за їх характеристику С.С. Березанська в галузі «Археологія Української РСР» (1971 та 1985 рр.) разом з іншими дослідниками була удостоєна Державної премії України.

С.С. Березанська — це зірка розвитку української археології в радянському просторі та європейському масштабі в другій половині ХХ ст. Так думав про неї інтелегент-археолог О.О. Формозов. І він не помилявся. Дійсно, «зольники» білогрудівської й тшинської культур, майстри-ливарники катакомбної культури, ремесло бронзової доби, господарські

й культові споруди, навіть виховання дитини в первісному суспільстві були в колі її наукових інтересів і розробок, без яких ніяким чином не можуть обійтися сучасні й майбутні дослідники. Викликають справжнє здивування її досконалі й археологічно документовані інтерпретації культових споруджень на пам'ятках зрубної, східнотшинської, білогрудівської культур, металургійного ремесла катакомбних племен, добування кам'яної сировини та виробництво кам'яних знарядь тощо. С.С. Березанській належить також ідея створення окремого наукового збірника «Ремесло доби енеоліту — бронзи на Україні», що вийшов у 1994 р.

Навіть неперевершений майстер інтерпретації археологічних пам'яток у ХХ ст. С.М. Бібіков дивувався її майстерності і вмінню «відливати» зі звичайних для інших археологів артефактів сміливі і незвичайні висновки. Її дослідження стосувалися не тільки суто археологічних інтерпретацій, вони фундаментально торкалися і їх вершини — етнічної належності матеріалів археологічних культур. С.С. Березанська неодноразово досліджувала ці питання в багатьох працях та особливо в розділі «Бронзовий вік», написаному разом з В.В. Отрошенко для 1-го тому «Первісне суспільство» «Давньої історії України» (у 3 томах), що вийшов друком у 1997 р. і був нагороджений Державною премією України. Дослідження С.С. Березансь-

кої стосуються археологічних пам'яток великого хронологічного діапазону — від неоліту до раннього залізного віку. Поза її увагою не залишилися навіть перші відкриття поселень в Україні культури кулястих амфор. А її рецензії на праці західних, особливо польських, археологів надавали можливості широкому колу археологів ознайомлюватись у радянські часи з такими незвичайними іноді для нас розробками археологічних культур.

Софія Станіславівна хоче зрозуміти людей і поступ століть; на диво, їй усе вдається. В усіх наукових успіхах С.С. Березанської є безперечна заслуга її любові до археології, твердого характеру дослідниці, воля в досягненні поставленої мети. Не можна не додати, що Софії Станіславівні поталанило у виборі свого супутника життя, яким є всесвітньомий математик, академік і найдобріша людина Ю.М. Березанський. Він був і незмінним супутником, і помічником в її численних експедиціях, включаючи й минулу експедицію 2003 р. у Хмельницькій обл. До цього треба додати й постійну допомогу її доньки Наталі.

Я не сумніваюсь, що до мене прислаються всі, хто знає С.С. Березанську, з поздоровленнями до її ювілею, побажаннями подальших успіхів у підкоренні таємниць минулого. Міцного здоров'я Вам, Софіє Станіславівно!

І. Т. Черняков